

Fig. 1. Søren Læssøe Lange: Prospekt af Odense set fra øst 1805. Farvelagt radering. Nationalmuseet. - *Søren Læssøe Lange: View of Odense, seen from the east 1805. Colour print.*

KIRKERNE I ODENSE BY

ved Anne Riising og Birgitte Bøggild Johansen

NOTER s. 73

Indledning. Navnet Odense kommer antagelig af »Odins vi«, og i så fald må der have været et kultsted for Odin, høvdingeguden, og en fremtrædende høvding på stedet i den hedenske tid.¹

Byen Odense er opstået i den brede smeltevandssdal, der dannedes efter den sidste istid med Odense Å som største afløb fra den store israndsmur henover Sydfyn. Landskabet omkring åen ved udmundingen i Odense Fjord er opbygget af moræneler, smeltevandssand og udstrakte ferskvandsaflejringer.² Terrænet er forholdsvist jævnt, og et moderne terrænkort viser

kote 5 ved selve åen, stigende op til kote 14 nord for og kote 11 syd for åen ved Nonnebakken. Åskrænterne har været stærkt gennemtrukket af vand og er næppe blevet udnyttet til bebyggelse før tidligst i højmiddelalderen. Andre vådområder har på samme måde begrænset mulighederne, bl.a. sydøst for det senere Gråbrødre klosters jorder og syd for Odense adelige jomfrukloster og Nedergade. En række af vådområderne er blevet afvandet af Byens Bæk, en - formentlig kunstig anlagt - vandvej, der løb i en bue nord om byområdet bakkedrag.

De tidligste spor af bebyggelse på stedet er påvist syd for åen ved Højme og Killerup (bopladser fra yngre jernalder og vikingetid), samt på Nonnebakken (rester af en ringborg fra vikingetiden). Borgen - Nonneborg - var i funktion i sidste fjerdedel af 900'erne og lå strategisk placeret på åens sydlige bred, ca. 5 km fra vade-stedet ved Åsum, et vidnesbyrd om kongemagtens tilstedeværelse i området. Det lader sig dog ikke afgøre med sikkerhed, hvorvidt dens anvendelse i første række har været af defensiv eller af offensiv karakter.³ Men alene ringborgens eksistens fortæller om betydelig aktivitet i området i denne tid.

Netop fra samme periode stammer det ældste skriftlige vidnesbyrd om kirken i Odense, den tyske kejser Otto III's brev af 18. marts 988.⁴ Heri nævnes kirkerne og bisperne i Slesvig, Ribe, Århus og Odense, sidstnævnte for første gang. At byen nu har faet status af bispesæde, forudsætter et vist omfang og politisk betydning. Det falder ganske i tråd med Adam af Bremens omtale af Odense o. 1070 som *civitas* på linje med Slesvig, Ribe, Århus, Viborg, Ålborg og Roskilde. Betegnelsen skal nok forstås, ikke alene som by, men også som *bispeby*.⁵ Navne på biskopper forekommer fra 1000-årene, nemlig Reginbert, hentet fra England af Knud den Store, og Eilbert, indsat af ærkebisp Adalbert.⁶

Drabet på Knud den Hellige i Odense 10. juli 1086 var en begivenhed af skelsættende betydning, både for det kirkelige liv og for bysamfundets fremtidige udvikling. De ældste kilder herom, nedfældet inden for de nærmeste årtier efter kongemordet, giver samtidig betydningsfulde oplysninger om eksisterende lokaliteter i byen: Kongsgården, der belejredes af de oprørske styrker, og den nærliggende trækirke, viet jomfru Maria og S. Alban (S. Albani), hvor drabet fandt sted. Endvidere syd herfor den ufuldførte kirke af kvaderstensmur, senere indviet i kongens navn (S. Knud), i hvis krypt de jordske levninger midlertidig anbragtes 1095 før den endelige skrinlæggelse på højaltret 1100.⁷

Mens det ikke af arkæologisk vej er lykkedes at fastslå Kongsgårdens placering, har nyere udgravninger kastet lys over både S. Albanis og S.

Knuds ældste historie. Mindst én, måske to trækirker er blevet påvist under S. Albani stenkirke, der antagelig er opført i første del af 1100'erne.⁸ For trækirken, der var stenbygningens umiddelbare forgænger, markeres en tidsgrænse ved Svend Estridsens regering (1047-1074/76) gennem et møntfund i et stolpehul. Et lerlag med frådstens- og mørtelsmuld under kirkegulvet kan dog tolkes både som planering af denne trækirke og som reparation af en ældre bygning.

Under alle omstændigheder knytter det antagelig byggeriet sammen med aktiviteterne på den nærliggende byggeplads ved frådstenskirken, der senere viedes til S. Knud. Som udgravningerne her har bekræftet, havde forgængeren for den nuværende teglstenskirke en krypt under koret i øst, hvor kongens sarkofag blev nedsat 1095, en tidsgrænse for afslutningen af denne - formentlig ældste - del af frådstensbygningen. Begyndelsestidspunktet for kirken, der teoretisk set kan have haft en forgænger af træ, lader sig ikke afgøre på det forhåndenværende grundlag.⁹ Derfor må det også forblive et ubesvaret spørgsmål, om S. Albani 1086 var byens eneste kirke og tillige fungerede som privatkapel for kongsgården, sognekirke for det nærliggende byområde, samt hovedsæde for biskoppen og det under Svend Estridsen reorganiserede Odense stift. Eller forudsætter alle disse funktioner - hvilket er mere sandsynligt - eksistensen af mindst endnu en kirke, måske den under opførelse værende frådstenskirke (eller en eventuel forgænger af træ)?

Som en understregning af frådstenskirkens fremtidige status som kultcenter for den kongelige martyr hidkaldtes kort før 1100 benediktinermunke fra det engelske kloster Evesham i Worcestershire. Det nyoprettede datterkloster, der endnu de næste 100 år holdt forbindelsen ved lige med sit mødrende ophav, blev lagt syd for S. Knud på et område ned mod åen, som kan have hørt under Kongsgården.¹⁰ Talrige donationer og privilegier vidner allerede fra 1100'erne om kongernes velvilje overfor klostret, der 1117 fik status af domkapitel (jfr. s. 76). En nærmere redegørelse for klosterkomplekset vil følge under domkirkens beskrivelse.

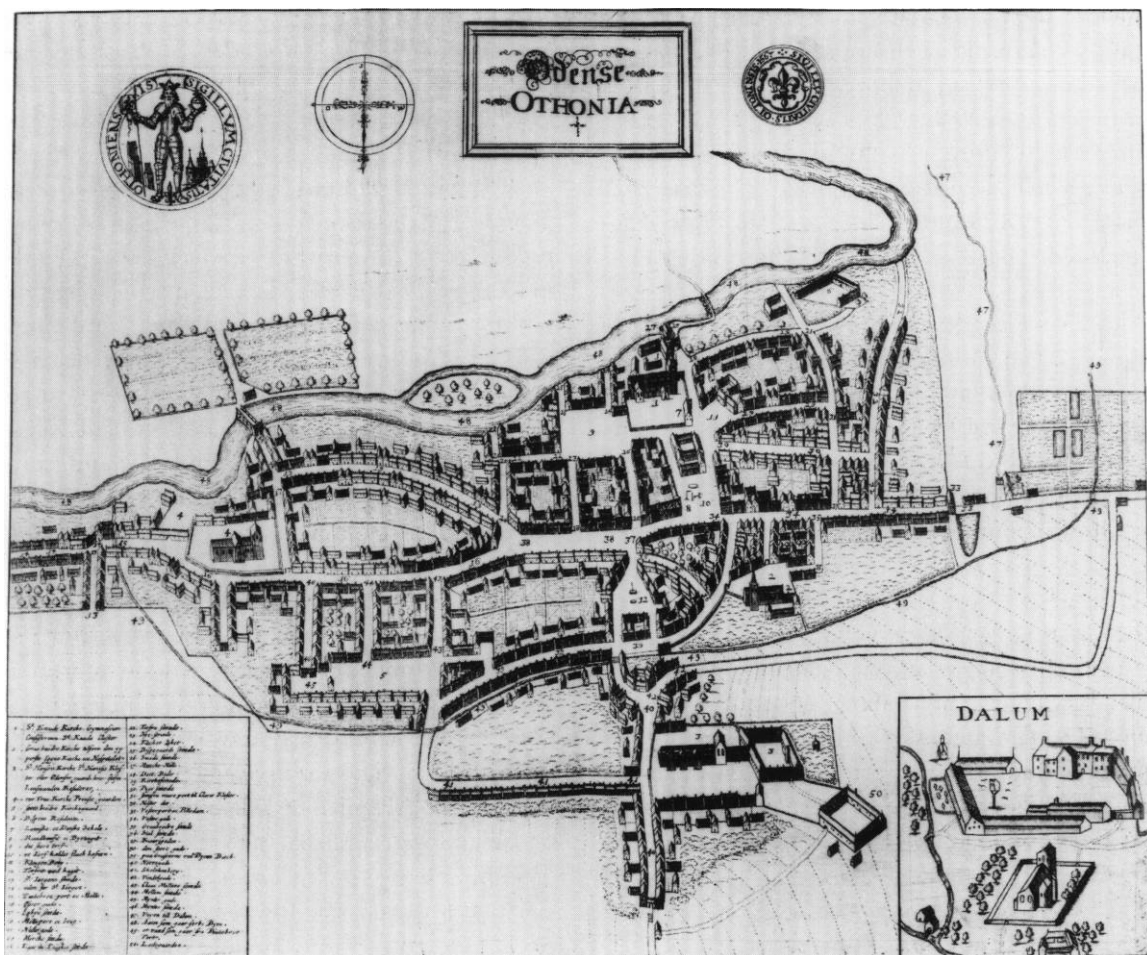

Fig. 2. Kort over Odense fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677. S. Knuds kirke ses som nr. 1, Gråbrødre kirke nr. 2, S. Hans kirke nr. 3 og Vor Frue kirke nr. 4. Sortebrødre kirkegård ved det på den tid nedlagte kloster er nr. 5, mens S. Jørgensgårdens tidligere beliggenhed har været ved nr. 13 og 14. Dalum kloster ses nederst til højre. Nord vender nedad på planen. - *Map of Odense in Peder Hansen Resen's »Atlas Danicus«, Copenhagen 1677. 1. St. Knud's Church. 2. Greyfriars Church. 3. St. Hans's Church. 4. Vor Frue Church 5. Blackfriars cemetery by the already demolished monastery. The former site of St. Jørgensgård was between Nos. 13 and 14. Dalum Priory is shown bottom right. North is below on the map.*

Bortset fra et benediktinernonnekloster, som stiftedes i biskop Simons tid (1157-86) og en kort tid var placeret på Nonnebakken før udflytningen til Dalum, var byens kirkelige institutioner allerede i 1100'erne koncentreret nord for åen.

Det er også her de ældste, mere sammenhængende spor af bebyggelse tegner sig omkring den senere hovedfærdselsåre i øst-vestgående retning, Overgade-Vestergade. Byens øgede vækst mod øst kan være baggrunden for op-

førelsen af endnu en sognekirke, Vor Frue. Den eksisterende teglstensbygning stammer antagelig fra 1200rnes midte, men omfatter ældre granitkvadre, måske fra en tidligere kirke på stedet. Endnu et argument for Vor Frue kirkes formodede høje alder er omtalen o. 1140 af en provst, der i hvert fald i senmiddelalderen vides at være særligt knyttet til denne kirke (jfr. desuden s. 78).

1200rne betegner her som andetsteds en ekspansionstid for kirkelivet. Antallet af kirkelige

institutioner øgedes i denne periode med ikke mindre end tre klostre og et spedalskhedshospital, alle lagt i byområdets nordre periferi. Sortebrødreordenen holdt 1252 for første gang provinskapitel i byen, hvilket turde forudsætte, at et kloster allerede eksisterede på det tidspunkt. I byens nordvestlige del stiftedes Gråbrødre kloster 1279. Desuden etableredes mod nord mellem byens to afgrænsninger et johanitterkloster, tidligst nævnt 1280, ved den formentlig allerede eksisterende, ældre sognekirke, S. Hans (oprindeligt viet S. Mikael). I anden halvdel af 1200'erne anlagdes et spedalskhedshospital, S. Jørgensgården (omtalt første gang 1291) ved byens østlige udfartsvej. Endelig skal det nævnes, at den gennemgribende ombygning af den gamle frådstensskatedral tog sin begyndelse i århundredets sidste årtier.

Grundlæggelsen af nye kirkelige institutioner i byen skete i en væsentlig langsommere takt senere i middelalderen. 1437 afløstes byens ældre sygehus af et Helligåndshospital på østsiden af Fisketorvet. 1507 er nævnt endnu et Helligåndshus med tilhørende kapel på S. Hans kirkegård, som dronning Christine betænkte med almisser. Dronningen gav også bidrag til et S. Gertruds kapel, måske beliggende vest for byen. Kronen på værket af dronningens kirkelige velgørenhed var stiftelsen 1519 af S. Clara kloster sydvest for S. Knuds kloster i en gård, der ejedes af Christian II. En detaljeret redegørelse for samtlige middelalderlige kirker og kapeller følger efter domkirkens beskrivelse.

I tilknytning til kirker og klostre opførtes også fornemme embedsboliger, først og fremmest Bispegården, hvoraf en del efter reformationen blev inkorporeret i Odense Adelige Jomfrukloster. Den magtfulde Odenseprovst har haft en imponerende Provstegård, og dertil kom et biskoppeligt Kancellihus på Flakhaven, boliger til alterpræster og endelig tre skoler.

Opførelsen af de talrige kirkelige bygninger repræsenterer en vældig indsats. Man kender ikke tal på byens indbyggere, men så sent som i 1570'erne anslås folketallet til ca. 3000.¹¹ Klostrene havde lægbrødre, hvoraf nogle var håndværkere og arbejdede med, men alene til materialerne må

der have flydt bidrag fra mange andre end Fyns befolkning. Alligevel er det ikke mærkeligt, at det kunne tage mere end 100 år at bygge en stor kirke eller et kloster, og bybilledet må have været præget af store byggepladser med teglværk og klokkestøberi. Offerviljen var stor og givetvis udsprunget af en fast tro på, at en gave til en kirke eller et kloster var en gudvelbehagelig gerning. Men gaverne flød nok mere rigeligt til de kirker, der havde opnået afladsbreve - og her var det domkirken, som fik de fleste. Mindre gunstigt stillet i den henseende synes S. Albani at have været. Ved reformationen var kirken således helt forfalden.

Man ville i grunden også gerne vide, hvordan alle disse præster og munke kom ud af det med hinanden. Allerede i 1100'erne havde benediktinerne fået pavelig tilladelse til at virke som sognepræster, døbe, prædike, begrave m.m. (jfr. s. 78), og både gråbrødre og sortebrødre, der havde prædiken som et af deres væsentligste formål, fik 1316 tillige ret til at høre skriftemål, give aflad og holde gudstjeneste i S. Knud.¹² De to tiggermunkeordener skulle også samle almisser både i byen og på landet, så måske havde de delt områderne mellem sig. Johannitterne gav sig ikke af med at tigge, men fra 1308 brugte paven dem til korstogsprædiken, dvs. endnu en form for indsamling, forbundet med afladshandel. I 1400'erne blev afladshandelen kommercialiseret og vakte stor harme over hele Europa. I Danmark noterede Povl Helgesen, karmelitermunk i Helsingør, at en vis doktor Herman 1502 kom fra S. Hans kloster for at prædike korstog, og at hans prædiken - og afladshandel - opmuntrede folk til frejdigt at synde.¹³ Et afladsbrev til domkirken eller andre lokale institutioner synes ikke at have vakt nogen modsigelse, men dér kunne man jo også se, hvad pengene gik til, mens korstogspengene forsvandt ud af landet. Fra Odense berettes, at billedskæreren Claus Bergs søn, Frands Berg, nærede en så lidenskabelig afsky for afladshandel, at han, når afladsbreve blev slået op på kirkedørene om dagen, rev dem ned om natten.¹⁴

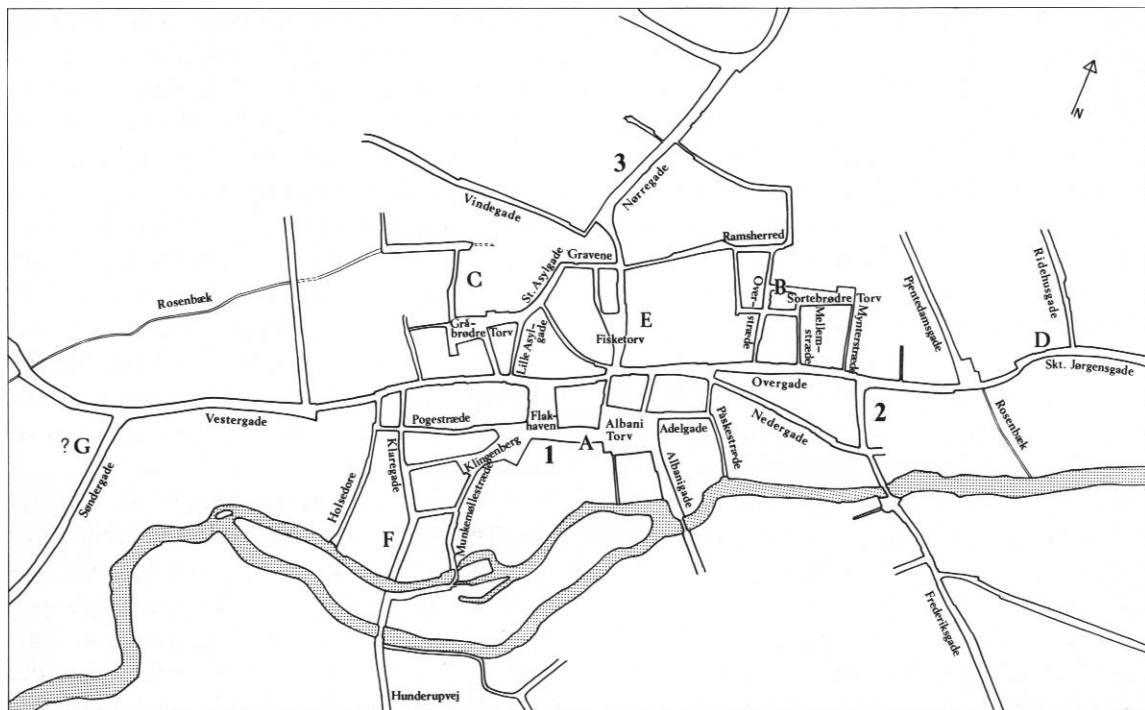

Fig. 3. Plan af Odense by, tegnet af MN 1990 på grundlag af V. F. A. Berggreens og J. Henrichsens kort 1887, med angivelse af de eksisterende (1-3) og de forsvundne middelalderlige kirker, klostre og kapeller (A-G). - 1. S. Knuds kirke. 2. Vor Frue kirke. 3. S. Hans kirke og kloster. A. †S. Albani kirke. B. †Sortebrødre kloster. C. †Gråbrødre kloster. D. †S. Jørgensgården. E. †Helligåndshus. F. †S. Clara kloster. G. †S. Gertruds kloster. - *Map of Odense drawn in 1990 on the basis of V. F. A. Berggreen's and J. Henrichsen's map of 1887, showing existing medieval churches (1-3), and demolished churches, monasteries, nunneries and chapels (A-G). 1. St. Knud's Church. 2. Vor Frue Church. 3. St. Hans's Church and Priory. A. †St. Alban's Church. B. †Blackfriars Priory. C. †Greyfriars Priory. D. †St. Jørgensgård. E. †Helligåndshus. F. †St. Clara's Priory. G. †St. Gertrude's Priory.*

MIDDELALDERLIGE SOGNEGRÆNSER I ODENSE BY

Til trods for de mange kirkelige institutioner fandtes middelalderen igennem kun tre sognekirker i Odense, S. Albani, Vor Frue og S. Hans. Skal man forsøge at rekonstruere de middelalderlige sognegrænser på grundlag af de bevarede kilder fra samtiden, er der kun få sikre holdepunkter.¹³ Hvis man derimod antager, at grænserne næppe er blevet forandret før de tidligst kendte sognekort fra 1800'erne, tegner billedet sig med langt flere detaljer.¹⁶ S. Albani, der vist nok allerede fra o. 1140 havde status som sognekirke (jfr. s. 77), betjente beboerne i den

centrale del af byen mellem den sydligste gren af Byens Bæk i nord og Odense Å i syd, undtaget dog S. Knudsklostrets og Bispegårdens område.

Mod øst stødte sognet op til Vor Frue sogn i et omtrent nord-sydgående forløb fra bækken via Påskestræde mod åen. I sognet, der også fra middelalderens slutning omfattede Hunderup by, husedes byens velstående borgerskab. Vor Frue sogn, som kan være udskilt fra Albani sogn, lå østligst i Odense og omfattede endda 1477 en gård ved S. Jørgensgården uden for byens afgrænsning. Antagelig husede området allerede dengang byens mindrebemidlede. En karakteristik, ganske vist fra 1618, beskrev således

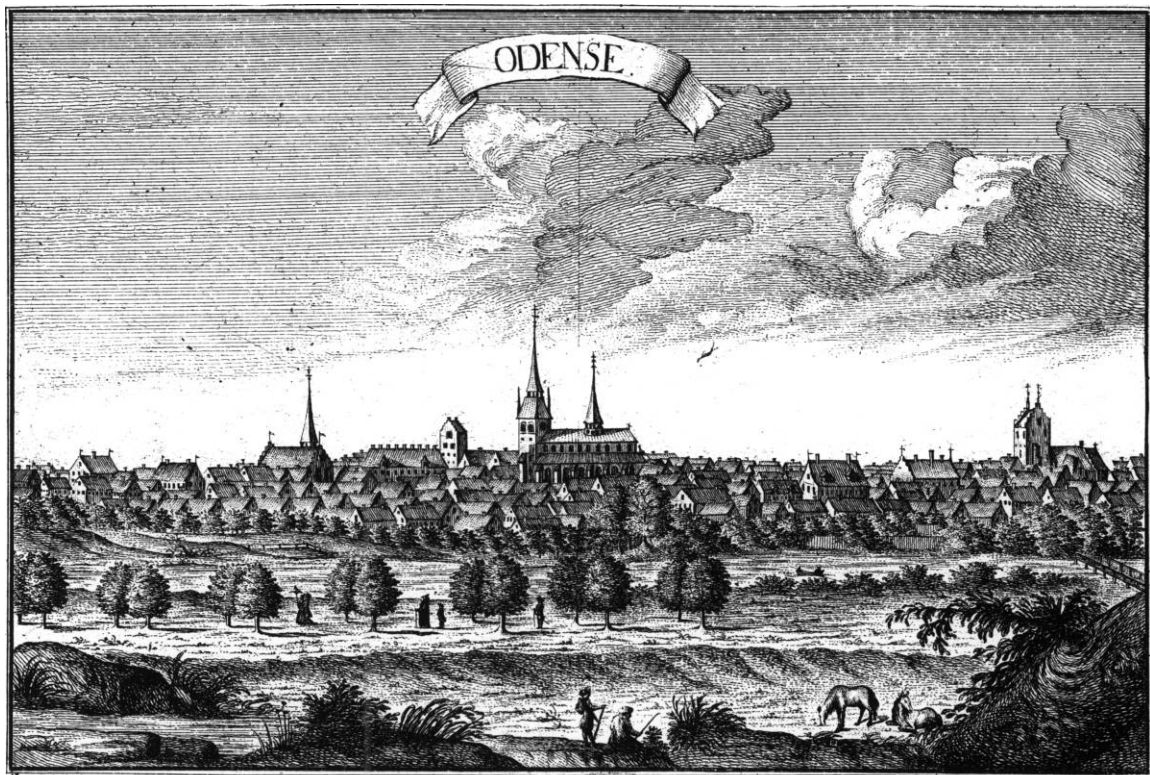

Fig. 4. Prospekt af Odense, set fra syd. Kobberstik af Alexia de Lode, fra Erich Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den danske Atlas*, III, Kbh. 1767. - *View of Odense, seen from the south. Print by Alexia de Lode from Erich Pontoppidan and Hans de Hofman, "Den danske Atlas", III, Copenhagen 1767.*

sognets beboere som ganske uformuende; her var næsten ikke andet end bønder fra de tre landsbyer, der - i hvert fald på dette tidspunkt - fulgte kirken (Kullerup, Ejby og Biskorup), foruden S. Jørgensgårdens bønder.¹⁷ Nordligst i byen lå S. Hans' (S. Mikael's) sogn, der socialt prægedes af de adelige besiddelser i Nørregadekvarteret. Sognets grænse mod øst har været dikteret af vådområderne ved den senere Pjentedam.

KIRKELIGE INSTITUTIONER EFTER REFORMATIONEN

Ved reformationen forsvandt en del af de kirkelige institutioner, mens andre omdannedes og fik nye funktioner. I forbindelse med sækulariseringen af byens klostre oprettedes 1539 et almindeligt hospital for hele Fyn i Gråbrødre klo-

ster, der yderligere fik tillagt Helligåndshospitalet, Sortebrødre kloster og S. Jørgensgården. Kirkegårdene ved de to sidstnævnte institutioner vedblev dog endnu en tid med at blive benyttet. Samtidig kom en ny kirke til, idet Gråbrødre Hospitals sygestue for de kronisk senge-liggende også indrettedes til kapel. S. Clara kloster blev overladt som bolig for den lutherske superintendent og en række kirkelige embedsmænd. S. Hans og S. Knuds klostre omdannedes til kongelige len for henholdsvis stiftsiensmanden og kongens kansler, mens rigens kansler fik provstiet som embedslen. De to gamle sognekirker, S. Hans og Vor Frue overlevede reformationen, mens den tredje, S. Albani blev nedrevet og menigheden for en tid overflyttet til Gråbrødre kirke. 1618 blev dette sogn imidlertid tillagt S. Knud (jfr. s. 81).

Selv efter nedrivningerne har de gejstlige in-

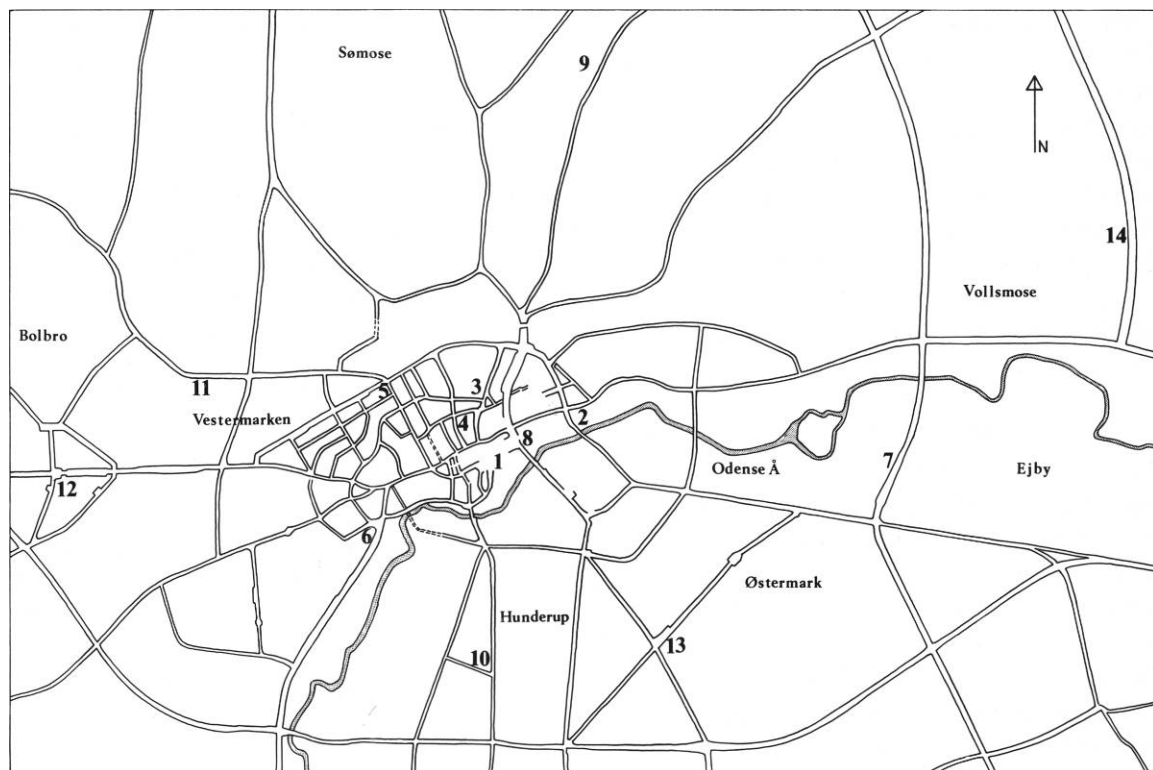

Fig. 6. Kort over Odense, tegnet af MN 1990 på grundlag af Odense Kommunes gadenavne kort 1985, *Odense bys historie*, 12, tvl. 10. De af Danmarks Kirker beskrevne kirker er markerede med tallene 1-14. 1. S. Knuds kirke. 2. Vor Frue kirke. 3. S. Hans kirke. 4. Gråbrødre klosterkirke. 5. Valgmenighedskirken. 6. S. Ansgar kirke. 7. Vor Frelzers kirke. 8. S. Albani. 9. Fredens kirke. 10. Thomas Kingos kirke. 11. Hans Tavsens kirke. 12. Bolbro kirke. 13. Munkebjerg kirke. 14. Vollsmose kirke. - *Map of Odense drawn in 1990, based on Odense Municipal Council's street map of 1985, published in "Odense bys historie", 12, pl. 10. The churches described in "Danmarks Kirker" are numbered from 1-14. 1. St. Knud's. 2. Vor Frue. 3. St. Hans's. 4. Greyfriars priory church. 5. The free church (Valgmenighedskirken). 6. St. Ansgar's. 7. Vor Frelzers Church (Our Saviour's). 8. St. Alban's. 9. Fredens Church (of Peace). 10. Thomas Kingo's. 11. Hans Tavsens. 12. Bolbro. 13. Munkebjerg. 14. Vollsmose.*

men vandt ikke den store tilslutning. Efter århundredets midte kom både den grundtvigske og den indremissionske bevægelse til byen, og begge retninger tegnede sig for et betydeligt byggeri, ikke mindst af sociale institutioner. Fra 1857 dannedes en grundtvigsk kreds ved Gråbrødre Hospitalsmenighed, men en gruppe brød ud og etablerede en valgmenighed, som 1886 fik egen kirke.

Efter 1849, da Grundloven havde sikret religionsfriheden, opstod et antal frikirker. Der havde til stadighed været enkelte repræsentanter fra det reformerte og det katolske trossamfund i byen, men de var, som helhed uden vanskelig-

heder, blevet betjent af egne præster fra Fredericia. Den romersk-katolske menighed, der oprettedes 1867, fik 1870 eget kapel (S. Maria kirke), afløst 1906-08 af S. Albani kirke. Den katolsk-apostolske menighed fik 1897 egen kirkesal, mens metodisterne 1889 lod opføre S. Jakobs kirke og 1900 Emmauskirken. Disse kirker vil dog ikke, lige så lidt som baptisternes, adventisternes og mormonernes kirkebyggeri fra dette århundrede, blive gjort til genstand for behandling i Danmarks Kirkers oversigt.

I løbet af 1800'erne voksede folketallet stærkt, og landsognene blev bebygget, så der blev behov for nye kirker. Af kirkebygninger, opført i

vort århundredes første årtier, skal nævnes S. Ansgar kirke, Vor Frelzers kirke, Fredens kirke og Thomas Kingos kirke. Efter 1945 ses påny et betydeligt kirkebyggeri, både i form af udvidelser og ombygninger af eksisterende kirker og regulære nybygninger. Til de sidste hører Hans Tavsens kirke og Bolbro, Munkebjerg og Vollsmose. Nyere kirker, udskilt af ældre landsogne, vil blive behandlet under disse (således Hjallesø under Dalum og Dyrup under Sanderum).

EFTERMIDDELALDERLIGE SOGNE

I de første årtier efter reformationen foregik en ret kaotisk annektering og omannektering af bysogne og de omkringliggende landsogne, men dette ændrede ikke de gamle sognes grænser og skete ikke mindst, fordi der skulle skaffes levebrød til de nye gifte sognepræster og kapellaner. Vigtigste indgreb i byens sognestruktur var henlæggelsen af det gamle S. Albani sogn til S. Knud 1618, efter at sognet en kort tid havde hørt under Gråbrødre kirke.²¹

I de følgende knap 300 år havde byen fremdeles tre sogne, domsognet, Vor Frue sogn og S. Hans sogn, hver især med et tilhørende landsogn. Til S. Knuds sogn var lagt Hunderup og Bolbro, til Vor Frue Ejby, Killerup og Biskorup. Indtil 1739 var Seden anneks til kapellaniaet. Til S. Hans lå Skibhusene, mens Højby indtil 1805 var annekeret kapellaniaet her. Der var dog adskillige besynderlige undtagelser fra sognegrænserne. 1566 tillagdes Gråbrødre hospitalskirke Pårup sogn som anneks, indtil Pårup 1816 blev annekeret S. Hans og 1819 udskiltes som selvstændigt pastorat. 1816 blev Hospitalskirken, hvortil alene hørte lemmerne og stedets ansatte, filialkirke under S. Knud og betjentes herefter af den residerende kapellan, ligesom kapellet i Odense Tugthus.²² Hospitalet var 1787 anført under Odense herred, men henregnedes 1801 under Odense by.²³

Kirkeritualet 1685 bestemte, at Katedralskolens lærere uanset deres bopæl altid hørte til domsognet, og de gjorde det fremdeles 1957.²⁴ Fra 1722 blev S. Hans kirke garnisonskirke med tyske gudstjenester for de mange tysksprogede

soldater.²⁵ Efterhånden ophørte denne funktion, men endnu 1917 lå den tidligere rytterkaserne i Pjentedamsgade under S. Hans sogn, skønt den 1913 var blevet solgt til private, og hele resten af gaden hørte til Vor Frue sogn.²⁶

Fra slutningen af 1800'erne blev landsognene efterhånden indlemmet i kommunen. S. Knuds landsogn blev stykvis indlemmet 1877-1909, S. Hans landsogn 1932 og Vor Frue 1936. 1966 blev i alt 13 landsogne lagt under Odense kommune, et antal, der i dag (1990) er mere end fordoblet.

NOTER TIL S. 65-73

¹ Ove Jørgensen, »Navnet Odense. Stavemåde og tolkning«, i *FyArb* 1985, 23-49.

² Jfr. Christensen, *Middelalderbyen*, 23f. Redegørelsen for de geologiske og landskabsmæssige forudsætninger for byens opståen bygger i første række på dette værk.

³ Christensen, *Middelalderbyen*, 30f.

⁴ *DiplDan* 1, I, nr.343.

⁵ Adam von Bremen, *Hamburgische Kirchengeschichte*. 3.Ed. Hrsg. von Bernhard Schmeidler (Scriptores Rerum Germanicarum), Hannover og Leipzig 1917, 232 (4. bog, 4. kpt.). Jfr. Tore Nyberg i *Adam av Bremen. Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar*. Oversat af Emanuel Svenberg. Stockholm 1984, 328f. og *Odense bys historie* 1, 138f.

⁶ Adam af Bremen, 2. bog, 55. kpt.; 3. bog, 77. kpt.; 4. bog, indledning; 4. bog, 3. kpt.; 106. scholie til 4. bog. Jfr. udg. B. Schmeidler, 115, 222, 231.

⁷ Foruden »Tabula«, en mindeplade af kobber med en kort beretning om drabet, nedlagt antagelig 1095 i Knuds kiste, er de vigtigste samtidskilder »Passio Sancti Kanuti regis et martyris«, kongens lidelseshistorie, affattet i ni læsestykker o. 1095 og den mere detaljerede kronike af Ælnoth fra o. 1120, »Passio gloriosissimi Canuti regis et martyris.« Den ældre »Passio« nævner Kongsgården (»curiam ejus«), hvor fjenderne flokkedes, og kirken, viet Maria og S. Alban, hvor kongen under belejringen begav sig hen, jfr. M. Cl. Gertz, *Knud den Helliges Martyrhistorie*, Kbh. 1907, 18-19. Ælnoth omtaler Kongsgården (»locum regie sedis«), den nærliggende kirke, viet S. Alban (»basilicam preciosi martyris Albani haud longe sitam«) og den endnu ufuldførte kirke af kvaderstensmur sydfor, nu (o. 1120) viet til S. Knud (»basilicam australem, insigni lapideo tabulatu a fundamentis erectam, sed nondum penitus constructam, nunc vero postmodum eius nomini consecratam«), jfr. M.

Cl. Gertz, *Vitae Sanctorum Danorum* (Udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie), Kbh. 1908-12, 129.

⁸ Jfr. Eskil Arentoft i *Albani kirke og torv*, 15f. og Christensen, *Middelalderbyen*, 100f.

⁹ For en opsummering af udgravningsresultatet, jfr. Hubert Krins, *Die frihen Steinkirchen Danemarks*, Hamburg 1968, 38f. og Christensen, *Middelalderbyen*, 97f.

¹⁰ Kongsgårdens placering lader sig kun deducere fra kildernes udsagn. Dens nærhed af S. Albani gør det rimeligt at forestille sig en placering vest herfor, måske på det område, hvor S. Knuds kloster siden hen kom til at ligge, jfr. Christensen, *Middelalderbyen*, 70, 120.

¹¹ *Odense bys historie* 2, 107.

¹² *DiplDan* 2, VII, nr. 396.

¹³ *Skrifter af Paulus Helie*. Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, VI, Kbh. 1937, 69.

¹⁴ Vedel Simonsen 2, II, 185.

¹⁵ Christensen, *Middelalderbyen*, 103-05.

¹⁶ *Odense bys historie* 1, 210-13, 311-14.

¹⁷ RA DaKanc B 160. Indlæg til registre og tegneiser, samt henlagte sager. Brev 24. febr. 1618 fra Holger

Rosenkrantz til Christian Friis. Jfr. også Holger Fr. Rørdam, »Et lille Bidrag til St. Knuds Kirkes Historie«, *FySaml* 8, 1881, 93.

¹⁸ Aage Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660*, Odense 1973, 32.

¹⁹ *Odense bys historie* 5, 176f. Afbildning af et glas med inskription, jfr. ibidem, 6, 209.

²⁰ Fortalt af en efterkommer til Johs. Hansen. *Fyns Stiftstidende*, 13. juni 1979.

²¹ LAFyn. Bispearkivet. S. Knuds kirkes breve, kgl. forordning af 12. marts og 11. maj 1618.

²² Engelstoft, *Sognehistorie*, 78. Aage Dahl, »Fyns Stifts Præstehistorie«, IV (Tillæg til *FyÅrb* 8, 1962-64), 52f.

²³ Om Hospitalet i denne periode, jfr. Larsen, *Graa-brødre*, 181 f.

²⁴ Kirkeministeriet, skrivelse af 16. sept. 1957.

²⁵ LAFyn. Bispearkivet. S. Hans kirkes breve. 19. juni 1722. Holger Fr. Rørdam, »Tyske Gudstjenester i Odense og Nyborg«, *KirkehistSaml* 3, V, 1884-86, 159-163.

²⁶ LAFyn. Bispearkivet. Korrespondance med Odense købstads provsti 1916-29, 2. april 1917.